

بیست مقاله

در باب تاریخ چاپ سنگی در ایران

اولریش مارزلف

به اهتمام محمدجواد احمدی نیا

بیست مقاله
در باب تاریخ چاپ سنگی در ایران
اولریش مارزلف
به اهتمام محمد جواد احمدی نیا
ناشر: عطف
نوبت چاپ: اول، اسفند ۱۳۹۴
شمارگان: ۱۰۰۰
قیمت: ۴۰۰۰۰۰ ریال
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۴۴۲۷-۳-۷
طراح گرافیک: روجا علی نژاد
ناظر چاپ: فاطمه بیگدلی
چاپ و صحافی: بوستان کتاب
هرگونه استفاده از مطالب و تصاویر کتاب با اجازه
کتبی ناشر مجاز است.
تلفن پخش: ۰۹۱۹۸۶۸۹۴۸۶
www.bayaz.ir
www.atfpub.ir

سرشناسه: مارزلف، اولریش، ۱۹۵۳-م. Marzolph, Ulrich
عنوان و نام پدیدآور: بیست مقاله در باب تاریخ چاپ سنگی در ایران /
به اهتمام محمد جواد احمدی نیا.
مشخصات نشر: قم: انتشارات عطف، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری: ۷۲۰ ص.؛ مصور.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۴۴۲۷-۳-۷
وضعیت فهرست نویسی: فیپا.
یادداشت: کتابنامه.
یادداشت: نمایه.

موضوع: کتاب‌های چاپ سنگی -- ایران -- تصویرها -- مقاله‌ها و خطابه‌ها.
موضوع: ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳-۱۳۴۴ ق.
شناسه افزوده: احمدی نیا، محمد جواد، ۱۳۵۹-، مترجم.
رده بندی کنگره: ۲۱۳۹۴ م ۲۵ ج ۵ / ۲۲۵۲
رده بندی دیویی: ۲۳۱۵ / ۶۸۶
شماره کتابشناسی ملی: ۴۱۵۹۳۷۱

بیاض را باید مرجعی تخصصی در حوزه کهنه چاپ‌های ایرانی و اسلامی در جهان دانست؛ کامل‌ترین بانک اطلاعات و کتابخانه دیجیتال، که منبعی ارزشمند برای پژوهشگران سراسر دنیا در این حوزه محسوب می‌گردد. مؤسسه بیاض با شناسایی کتابخانه‌ها و مجموعه‌های خصوصی در بردارنده کهنه چاپ‌های اسلامی و ایرانی در سراسر جهان، فهرست‌نویسی، دیجیتال‌سازی و تحقیق و پژوهش درباره آنها، توانسته است خدمات متنوعی به پژوهشگران عرصه‌های مختلف علوم در سراسر جهان ارائه نماید. با وجود پیشرفت و توسعه منابع الکترونیکی هنوز کم نیستند پژوهشگرانی که به استفاده از منابع چاپی بیشتر از منابع الکترونیک تمایل دارند، لذا از ابتدای سال ۱۳۸۹ بر آن شدیم تا با چاپ و انتشار آثار مختلف در حوزه کهنه چاپ‌های ایرانی و اسلامی، منابع پژوهشی مکتوب در این بخش را فراهم سازیم. کتاب حاضر نیز با همین هدف پژوهش و انتشار یافته است، که امیدواریم مورد استفاده اهل فن قرار گیرد.

مؤسسه بیاض

- دبیاجه / مجید غلامی جلیسه ۹
 زندگینامه خودنوشت اولریش مارزلف ۱۱
 پیشگفتار / اولریش مارزلف ۱۳
 مقدمه / محمدجواد احمدی نیا ۱۷

تصویر

- کتاب‌های چاپ سنگی مصور فارسی ۲۱
 نسخه‌های چاپ سنگی مصور فارسی از شاهنامه ۲۳
 تصاویر کتاب چاپ سنگی ایرانی درباره قصه‌های پیامبران [کتاب اخبارنامه] ۵۹
 تصویرسازی در کتاب‌های چاپ سنگی فارسی ۱۰۱
 میرزا علیقلی خوبی ۱۴۱
 میرزا علیقلی خوبی، تصویرساز بزرگ کتاب‌های چاپ سنگی فارسی ۱۵۷
 نمایش تصویری مضامین شیعی در کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجار ۱۶۵
 تصویرهایی کوچک در حاشیه کتاب چاپ سنگی حیوة الحیوان دمیری (۱۲۵۸ ق.) ۲۲۳
 تصاویر چاپ سنگی عهد قاجار منبع الهام هنر معاصر ایران ۲۶۱
 حکایت‌های عبرت‌انگیز مصور: نسخه قرن نوزدهمی جامع التمثیل، مجموعه ضرب‌المثل‌های
 کهن فارسی ۲۹۹
 هنر تصویرگری در کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجار ۳۲۱
 کمان‌اندازی تماشایی بهرام‌گورو هنر تصویرگری در کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجار ۳۵۳
 کلیله و دمنه چاپ سنگی، تصاویری از کلیله و دمنه و انوار سهیلی در نسخه‌های چاپ سنگی
 دوره قاجار ۳۶۳
 هزار و یک سنگ، تصویرگران کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجار ۳۹۷
 ۴۴۹

چاپ

- چاپ، نماینده‌ای از سنت در ایران ۴۷۳
 شاهنامه‌های چاپی، نسخه‌های چاپ سنگی حماسه ملی ایرانیان ۴۷۵
 ادبیات عامیانه فارسی در دوره قاجار ۵۱۳
 نوپایی چاپ در ایران، تعریف و تخمین ۵۳۳
 تاریخ اولیه چاپ در ایران (۱۲۳۳ ق. تا پیش از ۱۳۱۸ ق.) ۵۷۳
 شاهنامه بهادری، آخرین شاهنامه قاجار (۱۳۱۹-۲۶ ق.) ۶۰۳
 ۶۴۵

کتابشناسی

- ۶۷۳
 ۷۱۷
 نمایه

❦ دیباچه ❦

پروفسور مارزلف نه تنها یکی از جدی ترین پژوهشگران مستشرق در موضوع هنر چاپ سنگی به شمار می آید، بلکه حتی در میان ایرانیان نیز، اولین پژوهشگری است که به صورت کاملاً جدی در این حوزه فعالیت می کند. ویلیام رابینسون اولین مستشرقی بود که مقاله ای جدی با نام «نظامی ۱۸۴۸ تهران و دیگر کتاب های چاپ سنگی قاجار» را در سال ۱۹۷۹ م. به نگارش درآورد.

پس از رابینسون مستشرقانی همچون ادوارد براون، المپاد شچگلوا، ویلم فلور، نیل گرین و... در حوزه کتاب های چاپ سنگی فعالیت هایی را انجام دادند که البته بیشتر در مورد فهرست نگاری و تاریخ چاپ سنگی بود.

در میان ایرانیان نیز سعید نفیسی اولین فردی بود که به گونه ای جدی به هنر تصویرسازی در کتاب های چاپ سنگی پرداخت؛ وی در مقاله ای با نام «صنعت چاپ های مصور در ایران» که به سال ۱۳۲۵ ش. در مجله «پیام نو» منتشر کرد به معرفی این هنر و اولین کتاب مصور چاپ سنگی یعنی لیلی و مجنون منتشره به سال ۱۲۵۴ ق. اهتمام نمود.

پروفسور مارزلف در کتاب تصویرسازی داستانی در کتاب های چاپ سنگی (ص ۱۳) در خصوص ورودش به این حوزه چنین می گوید: «برای اولین بار در سال ۱۹۸۴ م. هنگام ترجمه مجموعه ای از داستان های عامیانه فارسی با تصویرسازی کتاب های چاپ سنگی ایران آشنا شدم یکی از دوستان پیشنهاد کرد که یک سرفصل مذهب با تزئینات شمایی از کتاب انیس الموحیدین نراقی (چاپ ۱۲۷۱) را تجدید چاپ کنیم... هنگامی که در سال ۱۹۹۳ بر روی کتاب های فارسی عامیانه در نیمه قرن بیستم تحقیق می کردم متوجه شدم که تصاویر چاپ شده در این آثار اغلب از سنتی کهن سرچشمه گرفته اند. تنها بر اساس یافتن سرچشمه های اصلی این جریان به تمام قابلیت ها و زیبایی ذاتی تصویرسازی داستانی در کتاب های چاپ سنگی دوره قاجاری بردم».

مهمترین فعالیت ایشان در حوزه هنر چاپ سنگی کتاب فوق العاده ارزشمند ایشان با نام تصویرسازی داستانی در کتاب های چاپ سنگی است که به سال

۲۰۰۱ م. توسط انتشارات معروف بریل چاپ و انتشار یافت. این کتاب از چنان اهمیتی برخوردار بود که در همان سال در جایزه جهانی جمهوری اسلامی ایران برگزیده شد و پرفسور به همین مناسبت در ایران مورد تقدیر قرار گرفتند. به جرأت می توان گفت پژوهش های هنری درباره چاپ سنگی مدیون تلاش های پرفسور مارزلف و نگارش و انتشار این کتاب است. شخصاً معتقدم که این کتاب و پرفسور مارزلف سرآغاز تحقیق و پژوهش علمی و آکادمیک پیرامون هنر چاپ سنگی می باشند.

با اینکه کتاب مذکور در حدود ده سال بعد از انتشار، در ایران ترجمه و منتشر شد، اما با این وجود بارها مورد استفاده و البته با کمال تأسف گاه سوء استفاده قرار گرفته است. *آلبوم شاهنامه* نیز دیگر تألیف پرفسور مارزلف است که با موضوع چاپ سنگی در ایران چاپ و انتشار یافته و مورد توجه قرار می گیرد. با این حال بسیاری از پژوهش های استاد در قالب مقاله در موضوع چاپ سنگی، به زبان های آلمانی و انگلیسی در خارج از ایران چاپ و انتشار یافت؛ اما با این حال حجم قابل توجه آن تاکنون شانس ترجمه و انتشار پیدا ننموده تا اینکه به پیشنهاد حقیر، دوست عزیز و پُرتلاشم جناب آقای احمدی نیا قبول زحمت نموده و با جمع آوری همه مقالات استاد و ترجمه آنها، اثر حاضر را که دربردارنده بیست مقاله ارزشمند با موضوع چاپ سنگی است، تدوین نمودند. کتاب حاضر را که توسط مترجمان مختلف و به همت دوست عزیزم به سامان رسیده، باید مجموعه ای ارزشمند از مقالات پُرمغز و مهم استاد مارزلف دانست که منبع قابل توجهی برای پژوهشگران این حوزه به شمار می آید و بسیار خوشحالم که امروز در سلسله انتشارات مؤسسه بیاض شاهد چاپ و انتشار آن هستم.

در پایان لازم می دانم از تلاش های ارزشمند دوست عزیزم جناب آقای احمدی نیا که خالصانه و مجدانه منتج به انتشار این کتاب شد و همچنین از سرکار خانم بیگدلی، مدیر انتشارات عطف، که قبول زحمت نموده و نسبت به انتشار این کتاب همت کردند کمال تشکر را داشته باشم. امیدوارم که این اثر مورد توجه استادان جمند پرفسور مارزلف قرار گرفته و به زودی شاهد انتشار دیگر آثار ایشان در ایران باشیم.

مجید غلامی جلیسه

قم، اسفند ۱۳۹۴

زندگینامه خودنوشت ❦

اولریش مارزلف، استاد مطالعات اسلامی دانشگاه گئورگ آگوست در شهر گوتینگن آلمان و نیز پژوهشگر ارشد «دایرةالمعارف قصه» است. دایرةالمعارف قصه، کتاب راهنمای جامعی است که حاصل پژوهش تطبیقی قصه‌های تاریخی و عامیانه بوده و از سال ۱۹۸۶ م. تا ۲۰۱۵ م. در دانشکده علوم گوتینگن گردآوری شده است. او در سال ۲۰۱۶ م. پروژه‌ای تحقیقاتی با عنوان «شرق در ما: روایت‌هایی از دنیای اسلام در سنت شفاهی غرب» را در دست اجرا دارد. مارزلف، در فرهنگ داستانی خاور نزدیک به ویژه با تأکید بر داستان‌های عامه و ادبیات عامه‌پسند عربی و فارسی تخصص دارد. سایر زمینه‌های علاقه‌مندی او شامل تاریخ چاپ و نشر در ایران، مطالعه تصاویر داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی فارسی دوره قاجار و سایر حوزه‌های فرهنگ عامه‌پسند ایران است.

آثار بسیاری از اولریش مارزلف به چاپ رسیده است که از آن جمله می‌توان به تعداد قابل توجه‌ای مقاله در خصوص داستان‌های هزارویک شب اشاره داشت. او از زمان پژوهش با موضوع تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی (۲۰۰۱ م.)، بر شدت تحقیقات و مطالعاتش در زمینه تاریخ چاپ و تصاویر کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجار افزوده است. وی اخیراً نیز با همکاری دکتر کسانا زنهاری، پروژه تحقیقاتی را در دانشگاه گوتینگن شروع کرده که هدف آن ارزیابی جامعی از آثار میرزا علیقلی خویی، مهمترین تصویرگر کتاب در عصر قاجار است.

﴿ پیشگفتار ﴾

مجموعه مقاله‌هایی که در این کتاب گردآوری شده، جنبه تاریخی دارد و روایتگر تاریخ‌های بسیاری است. در درجه نخست این کتاب به تاریخ صنعت چاپ و نشر در ایران دوره قاجار اشاره دارد؛ که مطالعات در این زمینه سال‌ها مورد غفلت قرار گرفته بود و آن‌چنان که باید و شاید اکتشافی جامع بر روی آن صورت نپذیرفته و هنوز هم جای بسیاری برای کار دارد. در مقایسه با سایر نقاط جهان، هنر چاپ خیلی دیر به ایران وارد شد ولی به محض ورود، با تجهیز دستگاه‌های چاپ، کتاب‌های چاپی دوره قاجار به یک اثر هنری بدیع و منحصر به فرد تبدیل شدند. مقصود از اثر هنری این است که حتی رساله‌های شرعی و مذهبی هم به سبکی زیبا و روان به شیوه خوشنویسی نستعلیق به چاپ می‌رسیدند که همگی حاصل تلاش خوشنویسان ایرانی بود و همچنان نیز مورد تقدیر ایرانیان قرار دارند. این سری مقالات به منظور ذکر متوالی تاریخ‌ها گنجانده نشده‌اند. آنها بیشتر به اقلام و جنبه‌های منفردی می‌پردازند که در معرفی صنعت چاپ به ایران نقش داشته‌اند و یا به دلایل مختلف، توجه خاصی را به خود اختصاص داده‌اند. تحقیقات مفصل و جزئی‌تر مانند مقالاتی که در اینجا ارائه شده، عناصر اولیه پیکره کلی مطالعاتی هستند که سایر محققان در آینده به آنها اکتفا خواهند کرد.

دوم، مقاله‌های فراهم شده در این کتاب، بیانگر این مطلب‌اند که چگونه برخی جنبه‌هایی که برای مدتی به فراموشی سپرده شده

بودند به تدریج مورد بررسی و اکتشاف قرار گرفتند. به خاطر طیف زمانی گسترده تحقیقات که حدود ۲۰ سال طول کشیده است، اکنون برخی از مقاله‌های اولیه به واسطه تحقیقات اخیر منسوخ شده‌اند و مقاله‌های بعدی نشان از پیشرفت‌های مستمر دانش دارند. باید این نکته را در نظر داشته باشیم که دانش دائماً در حال تحول است و هرگز یک حقیقت محض نبوده که بشود آن را به کسی یاد داد. بلکه در عوض، این حس کنجکاوی ما نسبت به پرسش‌هاست که باعث پذیرش دانش یا افزودن چیزی جدید به آن می‌شود و ما را قادر می‌سازد تا با جسارتی فراتر از مرزهای اکتسابی به کشف حوزه‌های ناشناخته و گسترش افق‌های دیدمان بپردازیم.

سوم، کتاب حاضر روایتی از به رسمیت شناختن، احترام و دوستی‌هاست. به عنوان یک پژوهشگر آلمانی که زمینه تحقیقاتی‌ام مطالعات شرق است، به این خرسندم که تلاش‌هایم در کشف تاریخ چاپ ایران، کشوری که بیشتر آثارم مرهون فرهنگ آن است، مورد توجه قرار گرفته و ارج داده می‌شود و نیز مفتخرم که آثارم توسط همکاران ایرانی صمیمانه به رسمیت شناخته می‌شود، همکاری که پس از گذشت چندین سال آشنایی و همکاری به دوستی متقابل و عمیقی با آنها دست یافته‌ام.

چهارم، کتاب حاضر یاری‌گر آیندگانی خواهد بود که از آن بهره خواهند جست. علاوه بر آثاری در زمینه داستان‌های عامیانه فارسی، آثار دیگری به خصوص در زمینه تاریخ چاپ در ایران دارم که به شدت به رسمیت شناخته شده‌اند. این شناخت تا اندازه‌ای منجر به گرایش به کارهای پژوهشی جدی می‌شود و نیز تا اندازه‌ای هم منجر به تقلید از آثارم می‌شود که نوعی بهره‌برداری آشکار تلقی می‌شود که

برخی به آن سرقت ادبی اطلاق می‌کنند. شیوه‌های بسیاری برای بحث در این زمینه وجود دارد و تصمیم گرفته‌ام این رفتار را به عنوان نشانه‌ای از اعتبار و قدردانی از کارم در نظر بگیرم. به هر ترتیب، تعداد رو به رشد مطالعات انجام شده توسط دانشجویان و محققان ایرانی در زمینه تاریخ چاپ، نشان دهنده افزایش آگاهی برای بخش خاصی از میراث فرهنگی ایرانیان است که باید در آینده بیشتر مورد بررسی قرار گیرد. به همان ترتیب که تکرار و تقلید مطالعات موجود به آگاهی رو به رشد عمومی کمک می‌کند، مطالعات دانشگاهی در آینده، درک ما را از وضعیت ایران در آستانه مدرنیته، عمق و گسترش خواهند داد. اما این مطالعات در آینده بیانگر چه خواهند بود؟ ما چه نیازی به بررسی بیشتر علاوه بر یافته‌های امروزمان خواهیم داشت؟ از اینها گذشته، پیشنهاد من این است که باید در زمینه زندگی، مشارکت و تأثیر هزاران نفری که در روند چاپ و نشر عصر قاجار همکاری داشتند مطالعات و بررسی‌هایی انجام شود.

مطالعه در زندگی افرادی چون تولیدکنندگان و فروشندگان کاغذ، کاتبان، تصویرگران، هنرمندان، چاپگران و ناشران، مردم ثروتمندی که با اهدای پول یا هرچیز دیگری در چاپ کتاب سرمایه‌گذاری می‌کردند و نیز سیاستمداران بانفوذی که چشم‌اندازی از اهمیت چاپ را ارائه داده‌اند. هرچند برخی از این افراد را با ذکر نامشان می‌شناسیم، ولی اغلب آنان هنوز ناشناخته باقی مانده‌اند. در این بُرهه، تلاش، انرژی، تعاملات و نبوغ این افراد بود که ورود صنعت چاپ به ایران را به یک موفقیت تاریخی مبدل ساخت. بررسی ابعاد انسانی تاریخ لزوماً نباید به خلق یک اثر تاریخی منجر شود بلکه ترجیحاً باید به درک عمیقی از تلاش‌های فردی و جمعی منتهی شود که تاریخ در آن به عنوان

بستری باشد که اکنون ما بر آن اساس شکل گرفته است. از آنجا که آثار پیشینیان همواره در غبار تاریخ به دست فراموشی سپرده شده است، بی تردید کار ما نیز در معرض فراموشی خواهد بود. ولی از آنجا که این آیندگان هستند که تصمیم می‌گیرند تلاش مان تا چه حد مؤثر بوده و در یادها باقی مانده، پس این وظیفه ماست که برای کسب دانش در حد توان خودمان و القای آن به نسل‌های آتی برای استمرار تلاش‌هایی که به نتیجه نرسیده‌اند، کوشش کنیم.

مقاله‌های گردآوری شده در این کتاب به قلم یک پژوهشگر آلمانی در زمینه مطالعات ایرانی به رشته تحریر درآمده است. علاوه بر اینکه وظیفه خود می‌دانم آنچه به دست آورده‌ام را صرف نشر و فراگیری دانش کنم، ولی از اینکه می‌بینم چطور برخی از آثارم الهام‌بخش محققان جوان ایرانی قرار می‌گیرد جداً به شرف می‌آیم. گاهی از اینکه به خاطر زندگی نکردن در ایران، امکان دسترسی به منابع مورد مطالعه‌ام بسیار سخت است، بسیار آزرده می‌شوم ولی بسیار خوشنود و خرسندم که محققان جوان بسیاری را در ایران می‌شناسم که هر کجا تحقیقاتم متوقف شد به یاری‌ام شتافته‌اند. محققانی چون مجید غلامی جلیسه، علی بوذری و محمدجواد احمدی‌نیا و خوشبختانه بسیاری افراد دیگر که با غرق شدن در موضوع مورد مطالعه و با دانشی که نشر می‌دهند، مشعل دانشی را که من به نوبه خود سهم اندکی در روشنایی آن داشته‌ام را به پیش می‌برند.

اولریش مارزلف

ژانویه ۲۰۱۶ م.

﴿مقدمه﴾

تاریخ فرهنگی سرزمین ما از حدود دو قرن پیش که صنعت چاپ به عنوان یکی از ابزارهای مدرن وارد کشور شد، با ابعاد گوناگون و متنوعی گره خورده و مسیر پُر فراز و نشیبی را پشت سر گذاشته است. هنگامی که به سال ۱۲۳۳ ق. به دستور عباس میرزا ولیعهد، رساله جهادیه، نخستین کتاب چاپی فارسی در تبریز به طبع رسید، آهنگ رشد و سیر تکامل دانش و علوم و فنون جدید در دوره قاجار نواخته شد. چاپ این اثر، شیوه جدیدی از تولید کتاب را به منصه ظهور گذاشت که پیش تر نمونه‌ای نظیر آن رؤیت نشده بود، هر چند در عصر صفویه تلاش‌هایی برای چاپ کتاب به زبان ارمنی صورت گرفته بود اما متأسفانه به دلایل مختلف سیاسی و اقتصادی این تلاش‌ها تداوم نیافت.

بازکاوی و مرور آنچه از رهگذر شکل‌گیری صنعت چاپ بر تاریخ فرهنگی کشورمان رفته شاید بتواند تجربه‌های گرانسنگ گذشتگان را همچون چراغی فرا روی ما نهد و به تبع، زمینه‌ساز رشد و بلوغ فرهنگی در عرصه تولید و نشر کتاب در کشور شود.

بزرگانی همچون محمدحسین فروغی، سیدحسن تقی‌زاده، محمدعلی تربیت و سعید نفیسی از نخستین افرادی بودند که این راه دشوار و پُر پیچ و خم را در آن مقطع از تاریخ هموار ساختند، راهی که از دل تاریخ آغاز شده و با امروز ما پیوند خورده و همچنان نیز ادامه داشته و دارد. هر چند تلاش‌ها بسیار بوده اما آنچه تاکنون فراهم

آمده تنها بخش اندکی از تاریخ چاپ و نشر کتاب در ایران است که با توجه به پیشینه تاریخی کشورمان در این حوزه، نکات مجهول بسیاری همچنان بی پاسخ مانده و اختلاف نظرهای فراوان بر جاست. تحقیق و پژوهش در خصوص تاریخ نشر در ایران تنها محدود به محققان و نویسندگان ایرانی نبوده و باید اذعان داشت که این حوزه برای مستشرقان و پژوهشگران غربی نیز همواره از اهمیت بالایی برخوردار بوده است. در میان این افراد پروفسور اولریش مارزلف، به طور مشخص پژوهشگری پرشور و پرتلاش و یگانه‌ای بی‌مثال است که با تحقیق و تفحص در تاریخ چاپ و کتاب‌های چاپ سنگی و سربی دوره قاجار، بسیاری از وجوه نامکشوف را بازایی و به علاقه‌مندان ایرانی و غیرایرانی عرضه داشته و با چاپ و انتشار کتاب و مقاله‌های متعدد در این حوزه، بسته‌های پژوهشی متنوعی را پدید آورده است. در کتاب پیش رو تلاش شده تا دستاوردهای علمی این پژوهشگر در حوزه کتاب‌های چاپی دوره قاجار در قالب مجموعه‌ای از مقالات، گردآوری، ترجمه و بازچاپ شود که از میان آثار بی‌شمار او در حوزه‌های پژوهشی مختلف، آثار مربوط به موضوع این کتاب، شناسایی، گزینش و پس از تأیید توسط شخص ایشان نسبت به تدوین آنها اقدام شده است.

این کتاب با زندگینامه خودنوشت کوتاهی از اولریش مارزلف و نیز پیشگفتاری بر این اثر به قلم وی آغاز می‌شود تا خوانندگان کتاب و علاقه‌مندان این حوزه ضمن آشنایی با او، از دلایل و ضرورت‌های چاپ چنین اثری نیز مطلع شوند.

این مجموعه در سه فصل تنظیم شده که در مجموع شامل ۲۰ مقاله و سخنرانی از پروفسور مارزلف است که از این میان ۱۱ مقاله

برای نخستین بار برای این کتاب ترجمه شده و ۹ مقاله نیز پیش‌تر در نشریات و دیگر کتاب‌ها به چاپ رسیده بودند که به لطف مترجم‌های گرامی و برای هر چه پُربارتر شدن، به این اثر افزوده شدند و در انتهای هر مقاله نیز منابع اصلی هر مقاله به طور کامل آمده است.

فصل اول کتاب که «تصویر» نام دارد از ۱۴ مقاله تشکیل شده که به گونه‌هایی مختلف به موضوع تصویر در کتاب‌های چاپی دوره قاجاری می‌پردازد.

فصل دوم نیز که «تاریخ» نام دارد شامل ۶ مقاله است که وجوه تاریخی کتاب‌های چاپی عصر قاجار را در بر می‌گیرد.

در فصل سوم با عنوان «کتابشناسی» سعی شده تا در نهایت دقت تمامی آثار چاپی و غیر چاپی اولریش مارزلف، در طول دوره کاری ایشان که ۴۴۳ مورد اعم از کتاب، مقاله، مدخل دایرةالمعارف و... بوده، فهرست شود. همچنین تلاش گردیده تا به ترجمه و نقد و بررسی‌های کتاب و مقاله‌های او نیز اشاره شود تا امکان جست‌وجوی آسان برای مخاطبان فراهم آید.

نکته دیگر آنکه پس از ترجمه، تمامی آثار با زبانی و به لحاظ ساختاری یکسان سازی شدند تا خواننده با متنی منقح و قابل درک روبرو باشد. در همین راستا برای راحتی دریافت تاریخ چاپ کتاب‌ها، در ترجمه آثار تا آنجا که امکان پذیر بوده، برای تمامی تاریخ‌های لاتین در متن اصلی، معادل قمری آن‌ها بر اساس کتاب‌های چاپی آن دوره آورده شده است. درباره تصاویر نیز سعی شد تا با مراجعه به منابع اصل، از تصاویری با کیفیت بالا به منظور بهره‌برداری بهتر استفاده شود.

در پایان بر خود لازم می‌دانم تا مراتب سپاس و قدردانی از دوستان و همراهان این مجموعه را ابراز کنم:

پژوهشگر برجسته، پروفیسور اولریش مارزلف که با اشتیاقی وصف‌ناشدنی در تمامی مراحل پیشرفت کار از هیچ کمک و حمایتی دریغ نکردند و با دقتی مثال‌زدنی همه مقاله‌ها را بازبینی و نکات مهمی را به بنده یاد آور شدند؛

محقق توانمند، برادر و همراه همیشگی آقای مجید غلامی جلیسه، مدیر مؤسسه بیاض، که پیشنهاد اولیه تهیه و تدوین این کتاب با ایشان بود و با جدیت، پیگیر و حامی بنده برای به سرانجام رساندن این مجموعه بوده‌اند؛

کتاب‌شناس توانا استاد سیدفرید قاسمی، که پیشنهادهای مفیدی در تدوین این اثر داشتند؛

دوست و پژوهشگر فرهیخته، آقای علی بوذری که در بازشناسی برخی از مقاله‌ها و تصاویر اثر پیش رو کمک قابل‌تقدیری کردند؛
تشکرویه‌ای دارم از همه مترجمانی که در راه ترجمه و تکمیل این کتاب لطف بسیاری به حقیر داشته‌اند چه آنانی که آثارشان پیش‌تر به زیور طبع آراسته شده بود و با سخاوت تمام بار دیگر آنها را در اختیار بنده قرار دادند و چه همراهانی که برای نخستین بار زحمت ترجمه مقاله‌ها را متحمل شدند؛

در نهایت سپاسگزارم از همسر، خانم روجا علی‌نژاد که عهده‌دار طراحی گرافیک و صفحه‌آرایی کتاب بودند و با حساسیتی عجیب تلاش کردند تا ارائه کتاب به مطلوب‌ترین شکل ممکن صورت پذیرد و در طی یک سال گردآوری این اثر مهم‌ترین مشوق من بودند.

محمدجواد احمدی‌نیا

اسفند ۱۳۹۴

تصویر

کتاب‌های چاپ سنگی مصور فارسی*

ترجمه: محمّد جواد احمدی نیا

هنر چاپ در ایران در دههٔ دوم قرن ۱۳ق. ۱۹م. ابداع شد. اگرچه تاریخ‌نگاران به تلاش‌های اولیه در عصر مغول و صفوی برای به‌کارگیری چاپ اشاراتی کرده‌اند، اما این مسأله نتیجه‌ای در تداوم این فن نداشته است. اولین کتاب چاپ شده با حروف سربی در دورهٔ قاجار، نسخه‌ای از کتاب *رسالهٔ جهادیه* اثر میرزا عیسی قائم‌مقام است که در سال ۱۲۳۳ق. ۱۸۱۷م. به طبع رسید. با این حال کتاب‌های چاپ سربی، در نظر ذوقِ زیباپسند ایرانیان مقبول نیفتاد، زیرا حروف آن به شدت خشک و بی‌روح و با خوشنویسی نستعلیقی که پیش‌تر در نسخه‌های خطی به کار می‌رفت، در تضاد بود. برخلاف چاپ سربی، تکنیک چاپ سنگی در اواخر قرن ۱۸م. اختراع گردید و تولید نسخه‌های دست‌نویس با هزینه‌ای نسبتاً اندک را فراهم ساخت. در نتیجه، این تکنیک جدید بر شیوهٔ قدیمی چاپ سربی تفوق یافت و چاپ سنگی در بیشتر دوران قرن ۱۳ق. ۱۹م. به یگانه شیوهٔ چاپ کتاب بدل گشت. برپایهٔ یافته‌های امروزی، عملاً مابین سال‌های ۱۲۷۲ق. ۱۸۵۵م. تا ۱۲۹۰ق. ۱۸۷۳م. هیچ کتابی به شیوهٔ چاپ سربی در ایران انتشار

نیافت. پس از اینکه نخستین کتاب‌های چاپ سنگی در حدود سال ۱۲۴۵ ق. / ۱۸۲۹ م. چاپ شدند، ناشران ایرانی دریافتند که با این تکنیک می‌توانند تولید نسخه‌های خطی را به گونه‌ای دیگر و به روشی جدید ادامه دهند. علاوه بر تولید چند نسخه مشابه از یک نسخه اصل، چاپ سنگی امکان تکثیر آسان تذهیب و طراحی در کتاب‌ها را نیز میسر می‌کرد.

از آن جایی که ایرانیان از زمان‌های دور به مصورسازی متون ادبی علاقه‌مند بوده‌اند، این شیوه چاپ با خواسته‌های جدید آن عصر مطابقت داشت. به همین سبب این عامل به پیدایش گونه‌ای منتهی شد که از آن به عنوان کتاب‌های چاپ سنگی مصور ایرانی نام می‌برند. گرچه نمونه‌های مشابه دیگری نیز در دیگر کشورهای اسلامی تولید شدند اما این گونه خاص را می‌توان به عنوان یک نمونه متمایز ایرانی در نظر گرفت.

هنگامی که اولین کتاب چاپ سنگی مصور در ۱۲۵۹ ق. / ۱۸۴۳ م. انتشار یافت، این دسته از کتاب‌ها از ۱۲۶۳ ق. / ۱۸۴۶ م. تا قرن ۱۴ ق. / ۲۰ م. به محبوب‌ترین کتاب‌ها در میان مردم تبدیل شدند. بدنه اصلی کتاب‌های چاپ سنگی مصور، متعلق به ادبیات فارسی و به طور عمده، ادبیات کلاسیک فارسی است که از آن جمله می‌توان به شاهنامه فردوسی (۵ نسخه مصور بین سال‌های ۶۷-۱۲۶۵ ق. / ۵۰-۱۸۴۸ م. تا ۱۳۲۲ ق. / ۱۹۰۴ م.)، خمسه نظامی (۱۰ نسخه مصور بین سال‌های ۱۲۶۴ ق. / ۱۸۴۷ م. تا ۱۳۲۸ ق. / ۱۹۱۰ م.) کلیات سعدی (حداقل ۱۵ نسخه مصور بین سال‌های ۱۲۶۸ ق. / ۱۸۵۱ م. تا ۱۳۱۰ ق. / ۱۸۹۲ م.) اشاره داشت.

در کنار این کتاب‌ها باید از تعدادی از کتاب‌های مذهبی

تحت عنوان روضه خوانی و یا کتاب‌های راوی قیام عاشورا نیز نام برد. علاوه بر اینها، حکایات تخیلی مفصلی همچون ترجمه فارسی هزار و یک شب (حداقل ۷ نسخه مصور بین سال‌های ۱۲۷۲ق. / ۱۸۵۵م. تا ۱۳۲۰ق. / ۱۹۰۲م.)، و یا اشعار حماسی اسکندرنامه (اولین نسخه ۱۲۷۳ق. / ۱۸۵۶م.) و حمزه‌نامه (اولین نسخه در ۱۲۷۲ق. / ۱۸۵۵م.) نیز چاپ می‌شدند.

علاوه بر تصاویر چاپ سنگی مورد استفاده در ترجمه‌های آثار ادبی اروپایی و آثار ادبی غیرداستانی مانند سفرنامه‌ها و آثار علمی، پزشکی و نظامی، نباید از تصاویر بسیاری که در مطبوعات دوره قاجار وجود داشتند نیز غافل ماند.

■ نوش آفرین گوهر تاج

تهران (۱۲۶۳ق. / ۱۸۴۶م.)

۸۱ برگ؛ ابعاد: ۱۵×۲۱/۵ س.م.؛ سطح متن: ۱۸×۱۰ س.م.؛ ۲۱ سطر؛ ۵۶ تصویر؛ خوشنویس: علی اصغر تفرشی؛ تصویرگر: میرزا علیقلی خویی؛ صحافی چرمی جدید؛ مجموعه شخصی.

مدارک مستند در رابطه با سال‌های آغازین چاپ‌های سنگی مصور در ایران بسیار نادر است. اولین کتاب چاپ سنگی مصور لیلی و مجنون مکتبی بود که به سال ۱۲۵۹ق. / ۱۸۴۳م. انتشار یافت. این کتاب دربردارنده چهار تصویر است که به شیوه خام دستانه‌ای کشیده شده‌اند. کم‌تر از دوازده کتاب چاپ سنگی مصور از سال‌های ۶۲-۱۲۶۰ق. باقی مانده که از این میان می‌توان به اولین نسخه ایرانی کتاب *انوار سهیلی* کاشفی در ۱۲۶۱ق. / ۱۸۴۵م. و معدود کتابچه‌های عامه‌پسندی که در ۱۲۶۲ق. / ۱۸۴۶م. منتشر

تحت عنوان روضه‌خوانی و یا کتاب‌های راوی قیام عاشورا نیز نام برد. علاوه بر اینها، حکایات تخیلی مفصلی همچون ترجمه فارسی هزار و یک شب (حداقل ۷ نسخه مصور بین سال‌های ۱۲۷۲ق./۱۸۵۵م. تا ۱۳۲۰ق./۱۹۰۲م.)، و یا اشعار حماسی اسکندرنامه (اولین نسخه ۱۲۷۳ق./۱۸۵۶م.) و حمزه‌نامه (اولین نسخه در ۱۲۷۲ق./۱۸۵۵م.) نیز چاپ می‌شدند.

علاوه بر تصاویر چاپ سنگی مورد استفاده در ترجمه‌های آثار ادبی اروپایی و آثار ادبی غیرداستانی مانند سفرنامه‌ها و آثار علمی، پزشکی و نظامی، نباید از تصاویر بسیاری که در مطبوعات دوره قاجار وجود داشتند نیز غافل ماند.

■ نوش‌آفرین گوهرتاج

تهران (۱۲۶۳ق./۱۸۴۶م.)

۸۱ برگ؛ ابعاد: ۲۱/۵×۱۵/۵ س.م.؛ سطح متن: ۱۸/۵×۱۰ س.م.؛ ۲۱ سطر؛ ۵۶ تصویر؛ خوشنویس: علی اصغر تفرشی؛ تصویرگر: میرزا علیقلی خویی؛ صحافی چرمی جدید؛ مجموعه شخصی.

مدارک مستند در رابطه با سال‌های آغازین چاپ‌های سنگی مصور در ایران بسیار نادر است. اولین کتاب چاپ سنگی مصور لیلی و مجنون مکتبی بود که به سال ۱۲۵۹ق./۱۸۴۳م. انتشار یافت. این کتاب دربردارنده چهار تصویر است که به شیوه خام‌دستانه‌ای کشیده شده‌اند. کمتر از دوازده کتاب چاپ سنگی مصور از سال‌های ۶۲-۱۲۶۰ق. باقی مانده که از این میان می‌توان به اولین نسخه ایرانی کتاب *انوار سهیلی* کاشفی در ۱۲۶۱ق./۱۸۴۵م. و معدود کتابچه‌های عامه‌پسندی که در ۱۲۶۲ق./۱۸۴۶م. منتشر

شدند، اشاره کرد. با این حال، ناشران خیلی سریع با تقاضاهایی برای این تکنیک جدید مواجه شدند.

از سویی دیگر، احتمالاً آنها انتظار داشتند که کتاب‌های چاپ سنگی مصور برایشان سودآوری نیز داشته باشد. مهارت در تصویرگری چاپ سنگی با طبع یک سری از انواع رساله‌های عامه‌پسند مصور همچون *چهل طوطی*، *دله مختار*، *فرهاد* و *شیرین*، *هرمز و گل*، *نوش آفرین* و *گوهرتاج* و *دزد و قاضی بغداد* به سال ۱۲۶۳ ق. / ۱۸۴۶ م. سندیت پیدا کرد. این دوره تاریخی یعنی سال ۱۲۶۳ ق. / ۱۸۴۷ م.، به عنوان یک مرحله پیشرفت برای تولید کتاب‌های چاپ سنگی مصور در ایران به شمار می‌رود.

کتاب *نوش آفرین گوهرتاج*، داستان عاشقانه و ماجراجویانه‌ای است که برای دوره‌ای طولانی در ادبیات فارسی بسیار محبوب بوده و به خصوص در دوره قاجار مقبولیت بالایی داشت. دیگر کتاب مشهور عاشقانه کتاب *امیر ارسلان* بوده است.

شخصیت اصلی داستان نام زیبای «نوش آفرین» را بر خود دارد. او در دوره حاکمان دمشق به دنیا آمد یعنی درست در زمانی که آنان به خاطر نداشتن هیچ فرزندی از یأس و نومیدی در عذاب بودند. این دختر زیباروی هنگامی که ۱۴ ساله بود، خواستگاران فراوانی از سرتاسر جهان داشت، اما او دل در گرو عشق سلطان ابراهیم، تنها پسر عادلشاه، حکمران چین، داشت. در حالی که این شاهزاده خانم در ابتدا بسیار فعال و از اعتماد به نفس بالایی برخوردار بود، اما هر چه داستان رو به جلو می‌رود او به موجودی علاقه‌مند به اطراف خود بدل می‌شود.

تصویر شماره ۱، صحنه آغازین داستان را به نمایش می‌گذارد.

شدند، اشاره کرد. با این حال، ناشران خیلی سریع با تقاضاهایی برای این تکنیک جدید مواجه شدند.

از سویی دیگر، احتمالاً آنها انتظار داشتند که کتاب‌های چاپ سنگی مصور برایشان سودآوری نیز داشته باشد. مهارت در تصویرگری چاپ سنگی با طبع یک سری از انواع رساله‌های عامه‌پسند مصور همچون *چهل طوطی*، *دله مختار*، *فرهاد و شیرین*، *هرمز و گل*، *نوش آفرین و گوهر تاج* و *دزد و قاضی بغداد* به سال ۱۲۶۳ ق. / ۱۸۴۶ م. سندیت پیدا کرد. این دوره تاریخی یعنی سال ۱۲۶۳ ق. / ۱۸۴۷ م.، به عنوان یک مرحله پیشرفت برای تولید کتاب‌های چاپ سنگی مصور در ایران به شمار می‌رود.

کتاب *نوش آفرین گوهر تاج*، داستان عاشقانه و ماجراجویانه‌ای است که برای دوره‌ای طولانی در ادبیات فارسی بسیار محبوب بوده و به‌خصوص در دوره قاجار مقبولیت بالایی داشت. دیگر کتاب مشهور عاشقانه کتاب *امیر/رسلان* بوده است.

شخصیت اصلی داستان نام زیبای «نوش آفرین» را بر خود دارد. او در دوره حاکمان دمشق به دنیا آمد یعنی درست در زمانی که آنان به خاطر نداشتن هیچ فرزندی از یأس و نومیدی در عذاب بودند. این دختر زیباروی هنگامی که ۱۴ ساله بود، خواستگاران فراوانی از سرتاسر جهان داشت، اما او دل در گرو عشق سلطان ابراهیم، تنها پسر عادلشاه، حکمران چین، داشت. در حالی که این شاهزاده خانم در ابتدا بسیار فعال و از اعتماد به نفس بالایی برخوردار بود، اما هر چه داستان رو به جلو می‌رود او به موجودی علاقه‌مند به اطراف خود بدل می‌شود.

تصویر شماره ۱، صحنه آغازین داستان را به نمایش می‌گذارد.